

Доц. д-р Анастасия ПЕТРОВА
(ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”)

**БАЛКАНСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ – ЕЛЕМЕНТ ОТ ОСТА
НА ВРЕМЕТО И/ИЛИ ФРАГМЕНТ ОТ ЖИВ ЕЗИКОВ ПРОЦЕС**

Assoc. Prof. Ansthashia PETROVA, PhD
(“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo)
**BALKAN PHRASEOLOGY – AN ELEMENT OF THE TIME
AXIS AND/OR A FRAGMENT OF A LIVE LANGUAGE PROCESS**

The article discusses the approach to Balkan phraseology which can give new light on the cultural and cognitive content of the phraseological system of the language, and the role it plays in forming and reproducing the cultural identity of the ethnic community. It looks at some Balkan idioms which illustrate the reciprocal influence and addition between the present Balkan languages and culture. The phraseology is a store-house of many ancient cultural concepts. At the same time the reflected conceptualization is an alive process related to cognitive mechanisms. It assists us to understand the nature of the human thought in general, as well as the transformations of the meaning in the speech of every language group.

Key words: phraseology, language conceptualization, phraseological figurativeness, cultural connotation, cultural and cognitive approach.

Балканската фразеологията остава недостатъчно изследвана до момента област от балканското езикознание. Тя е хранилище на много от старите културни концепти на етноса. Едновременно с това, отразената в нея езикова концептуализация, като особена вербализирана система от идеи, образи и асоциации, е жив процес. Тя е свързана с когнитивни механизми, които ни помагат да разберем както природата на човешкото мислене изобщо, така и трансформациите на смисъла в речевата дейност на всеки езиков колектив.

Взаимодействието на езика и културата днес представляват интерес не само в етнолингвистичен и типологичен план, но и с оглед на това каква е спецификата на взаимодействието им в дадения синхронен срез, как актуалната лингвистична и екстралингвистична среда влияе върху съдържателния план на езиковата единица.

Известно е, че при съпоставително структурно-типологично изследване на балканската фразеология се проявява “изключително голяма еднаквост, сходство и близост на типовите характеристики и прояви в аспекта откъм градиво и структурна организация...”, има “доминираща изява на общото” (Калдиева-Захариева 2005: 337). Но е любопитно какъв би бил изводът ни, ако се съсредоточим върху когнитивната и културологичната страна на фразеологичния фонд?

В тази връзка особен интерес представлява разработваният напоследък *когнитивно-културологичен подход*, който разглежда съдържателния план на езиковата единица като сложна структура, всеки от компонентите на която се възприема и интерпретира на фона на разнообразните и многопластови знания на носителите на езика в даден синхронен срез (Кубрякова 1996, цит. по Ковшова 1999: 164). Той налага идеята, че фразеологизмът е единица “в действие”, която реагира на езиковата ситуация и се променя (Телия 1996; Кабакова 1997, цит. по Ковшова 1999: 164).

Средоточие на културната информация е *образността* на фразеологизма. В неговата “културна конотация” по особен начин се отразява “колективната културна идентичност” (Опарина 2007: 33, 38; Телия 2005, 4–43; Трахова 2007). От когнитивна гледна точка оценъчността във фразеологизма се създава отново и отново при всяко възпроизвеждане в речта и това става в зависимост от културната ориентация и изградените приоритети на говорещия и слушащия. В този смисъл интерес представлява предложението от Е. Опарина макет за изследване на идиомите като микротекстове. В него съдържанието на устойчивата единица се разглежда като динамично образувание, формирано от няколко компонента: денотат, интерпретация на денотата, оценката на колектива и информация за мотивацията при избора на денотат (Опарина 2007: 45). Ако в изследването се включи по-широк масив от образни единици (думи, пословици, идиоми и др.), това би се превърнало в добра гаранция за достигане до богата фоновата информация, съхранена в езиковите единици чрез културни семи, културен фон, културни концепти и конотации (Опарина 2007: 34).

Подходяща илюстрация за това могат да бъдат няколко румънски фразеологизма, в семантиката на които един когнитивно-културологичен анализ би открил интересни *културни семи*. Те са следи от миналото, което се оглежда и в съвременните културни пластове:

– *(a fi) cu mațe peștițe* ‘с пъстри черва съм’, рядко *(a fi) cu oase¹ peștițe* ‘с пъстри кости съм’, ‘много съм лош, зъл, проклет’, ‘скъперник съм’ (DLR VIII, 491);

– *a avea mațe peștițe* ‘имам пъстри черва’, ‘много съм лош, проклет’, ‘скъперник съм’ (DLR VIII, 491);

– *a fi peștiț* букв. ‘пъстър съм’, ‘капризен, инат съм’: “*Ai, că peștiț mai poți tu fi că nu-ți poate face nimeni pe plac!*”, ‘Ай, че си пъстър, та никой не може да ти угоди!’ (DLR VIII, 491);

– *a fi bălțat la mațe* / *a fi peștiț la mațe* ‘пъстър съм в червата’, ‘много съм лош, зъл, проклет’, ‘скъперник съм’ (DFRB 221, 253; DEX 785);

– *a fi peștiț pe cerul gurii* ‘пъстър съм по небцето’, ‘лукав съм, говоря лукаво’ (DLR VIII, 491);

– *a grăi peștiț/vărgat* букв. ‘говоря пъстро’, ‘говоря лукаво, коварно’: “*Jigănie vicleană, cât de peștiț și de vărgat grăiește*”, ‘Коварна твар, колко пъстро и шарено говори’ (DLR VIII, 491);

– *inimă peștiță* ‘пъстро сърце’ (DLR VIII, 491).

срв. още:

– *mațe-fripte* ‘печени черва’, ‘беден човек, който няма какво да яде’, ‘лош човек, проклетник’ (DEX 605)

– *pestriț* ‘пъстър’, ‘лош’ (DEX 785); във фолклора – *bălțat* ‘пъстър, шарен, петнист, грив’, ‘(за хора и предмети) лош’, вж. в нар. песен *ciocoi bălțat* букв. ‘пъстър чорбаджия’; *noroc bălțat* ‘пъстър късмет’, ‘лош късмет’ (EMR 3, 501-504).

Информацията в живата румънска реч (по данни от интернет и от носители на езика) сочи активна употреба не само в художествените текстове, но и в ежедневната реч:

– “Pe Domnul X îl bănuim că e grozav de **pestriț la mațe** și ține minte unde **l-a ars...**”, ‘Подозирам господин Хикс, че е ужасно **стиснат** и помни къде **го изгориха...**’ (ro.wikisource.org/wiki/Caragiale_și_Domnul_X – 20k)

– Da tu ai mălai, frate, pe când io-s **pestriț la mațe!**”, ‘Пък ти имаш **мълай** (т.е. пари, богат си), братко, а аз съм **беден!**’ (calin-moldovan.blogspot.com/2006/11/ft-frumos-din-sticl.html-68k)

– “Auzim mereu prin târg povestea câte unui astfel de animal, ciufut, turbat și **pestriț la mațe**, traumatizat și bolnav încă din copilărie, sau poate contaminat”, ‘Чуваме постоянно из града историята на едно таково животно, рошаво, побесняло и **озлобено**, травмизирано и болно още от детството си, или пък може би заразено...’ (www.punctul.ro/article.php/De_la_OM_la_om/1118/ – 20k)

Денотатът в тези фразеологизми е човек, който се проявява като лош (капризен, лукав, озлобен и отмъстителен), или човек, който е беден и в същото време голям скъперник). *Интерпретацията* на денотативната информация съзнанието прекарва през призмата на разбирането, че човек е такъв, каквато е душата му. *Оценката* на езиковия колектив е отрицателна и е формирана в съответствие с посочената интерпретация на денотата. *Мотивацията* при избора на вътрешната форма за въображаемото отъждествяване с денотата може да се открие в образността на фразеологизма. Не е трудно да се забележи, че избраният образ влита в сложния метафоричен механизъм два стари и все още възпроизвеждащи се в живата реч, макар и по нов начин, концепта – за *пъстрото* и за *телесната душа*.

Представата за *телесна душа* като въздухообразна субстанция, дъх или пара, е много стара. Според нея душата се крие в определени места на тялото (сърце, кости, черен дроб, бели дробове, корем/черва, кръв, очи), на които са възложени особени функции, обгърнати с ореола на сакралност (Петрова 2003: 54–64; Крайенброк-Дукова 1988: 214–219). Лукавият, лошият, озлобеният е отъждествен с човек, чиято душа, скрита в корема/червата или костите, е лоша, защото е оцветена пъстро. *Пъстрото* е имало особеното място на *граница* и *врата* между световите, на *медиатор*. Първоначалната идея за среща на *тъмно* и *светло* е еволюирала в идеята за смесица на много цветове. Тя е провокирала няколко пътя за семантично развитие (вж. Петрова, Ганева 2005: 11–22). В разгледаните примери се открива един от тях – семантичният преход ‘пъстър’ –

‘нечист, демоничен’ – ‘хитър, лукав, нечестен’, появил се след профаниране на старата сакрална семантика на *пъстрото*.

Метафората ‘човек с пъстри черва/кости/небце’ – ‘лош, лукав човек’, заключена във фразеологизма, всъщност е резултат от сложно взаимодействие на два варбално-образни комплекса. В него е привлечена и цялата система от натрупани знания заедно с механизмите за организацията им в съзнанието. Но не бива да се подценява факта, че сложното взаимодействие в този метафоричен механизъм е белязано от времето, пресъздава се отново и отново при всяка речева употреба. Неговата същност днес много се различава от природата на метафоричния процес във времето, когато описаните представи са били още живи. Културната информация в конотативните значения на фразеологизмите е здраво свързана с културно-езиковата компетенция на колектива, а тя е променлива величина. Много често с времето настъпва т.нар. *фразеологическа агнонимия*, в съзнанието на средния носител на езика започва да отсъства каквато и да е представа за съдържанието на фразеологизма (Жукова, Мандрикова 2007). Информацията във фразеологичните речници не е адекватна по отношение на съдържанието на единицата – тя често не е отразена във вида, в който присъства в езиковото съзнание особено на младите хора в дадения синхронен срез. Затова през призмата на когнитивно-културологичния анализ стават актуални няколко въпроса, на които изследвачът трябва да намери отговор:

- дали носителите на езика познават, макар и в определена степен, съдържанието на фразеологизма;
- какъв е характерът на тези представи;
- как са обвързани те с общото знание за света на средния носител на езика;
- каква е езиковата и културологичната компетенция на отделната езикова личност и на общността като цяло и т.н. (срв. с изводите на Жукова, Мандрикова 2007).

Фразеологизмът *A fi pestriț la mațe* няма абсолютно тъждествен фразеологизъм в българския език, макар че и българите са изградили подобен концепт за телесната душа и за пъстротата. У нас се употребява фразеологизмът *И в червата някакъв (скъперник, проклет, комунист, фашист и др.)* след прил. ‘много, извънредно много (за подчертаване на висока степен на качеството, изразено с прилагателното), след същ. ‘много голям, изключителен’ (за подчертаване на висока степен на качеството, изразено със съществителното) (ФРБЕ I: 377). Тук може да се усети сходна мотивация за метафоричния процес – стария концепт за душата, скрита в слънчевия сплит, в центъра на тялото. Впрочем, такава откриваме и у гърците, които в диалектна и разговорна реч употребяват няколко думи, провокирани от същата представа:

- *αυτεροκόφτω* ‘режа червата на някого’, ‘причинявам уплаха, ‘завиждам’, ‘изморявам се’, притеснявам се’, ‘побеснявам от омраза’;

- αντεροδιαλύνω ‘късам червата на някого’, ‘предизвиквам вълнение, недоволство, притеснявам’, ‘плаша’;
- αντεροθερίζω ‘покосявам червата на някого’, ‘досаждам, дотягам, безпокоя някого’, ‘притеснявам се, дразня се, засягам се’;
- диал. αντεροφουσκιάζω ‘надувам червата на някого’, ‘разгневявам се’;
- αντεροκαίω ‘лудо съм влюбен’ (ЕЛ 2: 252–254);
- срв. и алб. *më gërvisht zorrët* ‘дере ми червата’, ‘силно се измъчвам’.

Тази представа се възпроизвежда без активното участие на съзнанието, както сочи извадката от интернет. За сравнение може да се посочи и несъзнателния жест към това място, който правим при силни, обикн. отрицателни емоции: “Случвало ли ви се е да имате усещане **в червата** за нещо или някого? Този вътрешен глас и това ваше усещане **в червата** е някакъв вид съобщение...”

- “Щото съм от “Левски” и съм син **и в червата**”;
- “А че са тъпи и мързеливи **и в червата** и освен с търговия и измами с нищо друго не желаят да се занимават...”;
- “Червен, червен и в червата.”;
- “Консерватизмът е и в червата против соц-инженерството, износа на демокрация.”;
- “Предлагам им 10 000 румънци да вземат, защото са качествени като българите, 10 000 украинци защото са добри по душа, 2000 поляци защото са търговци и в червата”.

Във ФРБЕ не е отбелязано, но фразеологизмът може да се употребява и след глагол (най-често *мразя*), в значение ‘от дъното на душата, силно, в голяма степен’: “Мразя ги **и в червата**”; “Притежава неуспорима логика, обаче... понякога направо ми бърка **в червата**”. Особено интересен е примерът, в който *червата* носят абстрактното значение ‘надълбоко, в същността на нещо’: “Значи на този компютър направо бях влезнал **в червата**, всичко му научих”. Това е знак за развитието на семантиката на фразеологизма в посока към пълна абстрактност.

Колкото до културната сема ‘лош, зъл, лукав, скъперник’, която е част от конотацията на *пъстрото* в румънския и съпътства образа на *червата*, *костите*, *сърцето* (изобщо – вместилището на душата), в българския език може да бъде открита вече само в диахронията на езика и на диалектно ниво в някои архаизми:

- стбълг. *пъстри* ‘пъстър, разноцветен, петнист’, ‘разнообразен’, ‘хитър, лукав’;

– шаря ‘изневерявам’, шарена (мома) ‘нечестна’ (Н. Геров);

– *Пъстра лъжа в кошничка* (диал.), който се употребява обикновено в случаи, когато някой лъже децата, че уж е донесъл нещо от някъде, където е ходил. (змия ‘лош, неискрен, коварен човек’).

и срв. с

– шарен ‘който е обагрн с разни шарки и цветове; пъстър’, нар. ‘с различен състав, смесен’, шарена сол, шарена сянка (РБЕ, 3:639);

– *пъстър* ‘който е обагрн с разни шарки и цветове; шарен’, ‘разнообразен, разновиден’ (в интернет – “пъстър свят”, “пъстър колектив”); ‘различен, открояващ се, особен’ (*Като теле пред шарена врата, Като шарено яйце, Не си на шарената крава телето, Нима си на шарената крава телето, Не си на шарената овца шилето.* (РБЕ 2: 936);

– срв. и: “изненадващ и пъстър аромат с жизнеността на сицилиански лимон...”; “пъстър цветен аромат със завладяваща жизненост, съчетаващ свежи нотки на лимон и ...”.

Същата констатация правим и по отношение на гръцката езикова картина – срв. данните от старогръцкия и новогръцкия език:

стгр. ποικίλλω ‘правя шарен, нашарвам, изписвам, изработвам художествено’, ‘разкрасявам, хваля’; ‘измислям хитро, говоря или постъпвам хитро’ < стгр. ρπικЯлт ‘пъстър, шарен, пъстроцветен, петнист’; ‘изкусно изработен, художествен’, ‘разнообразен’, ‘забъркан, хитро замислен’, ‘хитър, лукав’;

стгр. ποικίλό-μητης ‘с пъстър ум’, ‘изобретателен, остроумен, лукав’;

стгр. ποικίλό-φρων ‘с пъстър ум’, ‘хитър, коварен’, ποικίλ-ωδός ‘пееш загадъчно, хитро’ (СтБР 658–659)².

но

нгр. ποικίλλω ‘разнообразявам’, ‘различавам се, меня се, варирам’ (ЛКН 1097).

Не е трудно да се забележи, че съвременното българско и гръцко езиково съзнание свързва *пъстротата* с *разнообразие, открояване, различие*, с нещо *особено и необикновено*.

Според Българския асоциативния речник *пъстротата* е с положителна оценка от българското съзнание (*пъстър* се свързва с *очи*, а *пъстроцветен* – с *красив*). Интерпретацията и оценката на съответните езикови единици в гръцкия език е идентична, защото се основава на подобни фоновни знания на носителите на езика: срв. ποικίλος ‘който е разнообразен’, ‘който има много цветове, разноцветен’, ‘който е разнообразно украсен’; нгр. ποικίλλω ‘украсявам с различни средства, цветове и т.н.’, ‘разнообразявам, излизам от еднообразието’, ‘различавам се, меня се, варирам’.

Тези езикови факти отвеждат до следните изводи.

Културната информация в конотативните значения на разгледаните фразеологизми е свързана с културно-езиковата компетенция на колектива, а тя е с променлива стойност, неотразена в речниците.

Всеки концепт е само субстрат за значението на езиковата единица, над който се напластяват много допълнителни елементи. Те са плод на интерпретационните възможности на езиковата личност и на езиковия колектив, за достигане до които трябва да се търси специален подход.

Идеята за прилагане на културологичния подход към балканската фразеология е актуална и перспективна. Той би ни отвел до културната информация, разсеяна в балканските езици и съзнателно или несъзнателно използвана от техните носители. С него получаваме възможност да разберем как си взаимодействат езикът и всяка от балканските култури в дадения синхронен срез. И най-важното – каква е съдбата на балканска културна симбиоза отпреди няколко века в новата лингвокултурна ситуация.

В съдържанието на фразеологизма по особен начин се пресичат синхронна и диахронна информация. Старите представи и стереотипи се движат по спирала, възпроизвеждат се многократно, но по нов начин във всеки езиков колектив. В този процес балканската фразеология е в ролята не само на елемент от оста на времето, но и на фрагмент от жив езиков процес .

БЕЛЕЖКИ

¹ Може би по сръбско влияние, защото сърбите познават изрази, които свързват *душата* в последните ѝ минути с *костите*: вж. ср. *Дух му се у кости забио, Запекла му се душа у костима, Једва носим у костома душу*. Това последно обиталище за душата е различно у различните народи: зъбите, ноктите (българите), лакътя (чехите) (С. Толстая 1999: 230), срв. още рус. ост. *белая кость* ‘благородник’, ост. *черная кость* ‘бедняк, плебей’ (РБФР 306).

² Пъстрото се среща при описанията на коварния и лицемерен Андроник, наречен “пъстър хамелеон”, “пъстър в оправданията си” (Каждан 1973: 132).

БИБЛИОГРАФИЯ

- БАР:** Българския асоциативния речник
- Вежбицка, 2001:** Вежбицка, А. Понимание культур через посредство ключевых слов. Языки славянской культуры, М., 2001.
- Геров:** Геров, Н. Речник на българския език
- Жукова, Мандрикова, 2007:** Жукова, А., Г. Мандрикова. Фразеологическая агнонимия: к постановке проблемы <http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/files/sec/99.doc>
- Каждан, 1973:** Каждан, А. Цвет в художественной системе Никиты Хониата // Византия. Южные славяне и древняя Русь. Западная Европа. Сборник статей в честь В. Лазарева, Москва, 132
- Калдиева-Захариева, 2005:** Калдиева-Захариева, С. Проблеми на съпоставителното изследване на българската и румънската фразеология. София, 2005.
- Крайенброк-Дукова, 1988:** Крайенброк-Дукова, У. Представите на славяните за душата. Славистичен сборник, БАН, 1988, 214–219

Ковшова, 1999: М. Ковшова. Как с писаной торбой носиться: принципы когнитивно-культурологического исследования идиом. Фразеология в контексте культуры, Москва, 164

Опарина, 2007: Опарина, Е. Лингвокультурология: Методологические основания и основные понятия, 2007. <http://www.auditorium.ru/books/1000/gl2.pdf>

Петрова, 2003: Петрова, А. Езиковата метафора и балканската картина на света, Велико Търново, 2003.

Петрова, Ганева, 2005: Петрова, А., В. Ганева. Пъстрото като връзка и преход между различни състояния. – Десет години специалност “Балканистика”. София, 2005, 11–22.

РБЕ: Речник на българския език. Т. 2. София, 1979.

РБФР: Руско-български фразеологичен речник. София – Москва, под ред. На С. Влахов, 1980.

СтБР: Старогръцко-български речник. София, 1992.

Телия, 1996: Телия, В. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, 1996.

Телия, 2005: Телия, В. Язык, сознание, коммуникация. Выпуск 30. Москва, 2005, 4–43.

Толстая, 1999: Толстая, С. Славянские народные представления о смерти. Фразеология в контексте культуры. М., 1999, с. 230.

Трахова, 2007: Трахова, А. Особенности фразеологической концептуализации морально-нравственной сферы личности (на материале устойчивых оборотов русского и адыгейского языков), автореферат. Краснодар, 2007

ФРБЕ 1: Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Кр. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език. Т. 1. София, 1974.

DFRB: Dicționar frazeologic român-bulgar, Sofia, 1997.

DEX: Dicționarul explicativ al limbii române, București, 1998

DLR: Dicționarul limbii române. Т. VIII, 1974.

EMR 3: В. Petriceicu-Hasdeu. Etymologicum magnum Romaniae. București, 1976, № 3.

IA 2: Ιστορικόν λεξικόν της νέας ελληνικής της τε κοινώς ομιλουμένης και των ιδιωμάτων, φ. 2, Αθηναις, 1989.

AKN: Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη, 2002.